

научных трудов. – Вып.8: Гуманитарные науки. Караганда, 2016. – Б. 87-94.

6. Әбдікерова Г.О. Тұлға әлеуметтануы: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 221 б.

7. Ахметова А.И. Особенности политической социализации молодежи в условиях вуза//Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2011. – №2 – С. 114-118.

8. Политическая социализация в постсоветском обществе: хрестоматия/сост. Головин, Н.А., сост.Есенгараев, Е.Ж. Караганда, 2003. – 315 с.

Серікова Ү.С.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Саясаттану және әлеуметтану кафедрасының
магистранты, Қазақстан

E-mail: ymit.2011@mail.ru

Ғылыми жетекші: PhD докторы, қауымдастырылған профессор
Бейсенова А.А.

ҚАЗАҚСТАН ПАРЛАМЕНТІНДЕГІ ОППОЗИЦИЯЛЫҚ ПАРТИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанның саяси алаңында айтарлықтай өзгерістер болды. Бұл трансформацияның негізгі бөлігі – Қазақстан парламентіндегі оппозициялық партиялардың пайда болуы және олардың рөленінің айқындалуы. Бұл мақаланың мақсаты – оппозициялық партиялардың институтционализация үрдісіндегі олардың еліміздегі қоғамның саяси өміріне ықпал етудегі және жалпы демократиялық дамуына үлес қосудағы серпінді және көп қырлы рөліне терең талдау жасау.

Демократияға ауысу барысында елімізде Қазақстан халық бірлігі партиясы, Қазақтың жаңғыру партиясы, Қазақстанның демократиялық партиясы, Қазақстан социалистік партиясы сияқты алғашқы партиялар пайда болды, сол партиялар арасында бәсекелестіктің байқау қиын. Себебі, 1995 жылы қазіргі конституция қабылданғаннан бері Парламенттік сайлау нәтижесінде бір ғана партияның, яғни бірінші шақырылымда Қазақстан халық бірлігі партиясы, ал кейінгі шақырылымдарда Отан партиясы (қазіргі АМАНАТ партиясы) көп дауыс жинап, басымдық танытып, нәтижесінде Парламентте көп орынға ие болды. Сәйкесінше, басқа партиялардан Парламентке өткен депутаттар саны аз.

Қазіргі таңда өзін оппозициялық партия ретінде ұсынып жүрген Ақжол партиясын атап өтуге болады, алайда елімізде ашық АМАНАТ партиясына қарсы тұра алатын оппозициялық партияны атау қиынға соғады. Соңғы отыз жылда көптеген жаңадан құрылып, бірігіп және өз жұмысын тоқтатқан партиялар болды. Оның ішінде Алға халықтық партиясы мен Қазақстанның демократиялық таңдауы халықтық партиясы әлі күнге дейін тиым салынған партиялар болып табылады. 2021 жылғы сайлауда Бірлік партиясы өз атауын ADAL деп өзгертіп халық арасында қолдау тауып, үздік үгіт-насихат жұмысын көрсеткенімен Парламент Мәжілісіне өтетін шектік процентті жинай алмай кейін өз жұмысын тоқтатқан болатын. Ал соңғы өткен сайлауда осы партия мүшесі болған Максат Толықбаев сияқты депутаттардың АМАНАТ партиясының атынан Мәжіліске ұсынылғанын атап өтуге болады. Бұл көрініс өз кезегінде оппозициялық партиялардың мүмкіндігінің шектеулі екенін білдіреді.

Қазақстандағы оппозициялық партиялардың қазіргі жағдайын түсіну үшін олардың тарихи дамуын зерттеп алған жөн. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында оппозициялық қозғалыстар билеуші партияның басымдылығына байланысты орасан зор қиындықтарға тап болды. Сайлау реформаларының келуі саяси сахнаны әртараптандыруда шешуші рөл атқарды, әртүрлі партиялардың пайда болуына жол ашты.

Оппозициялық партиялардың динамикасын қалыптастырудағы сайлау реформаларының маңыздылығын айтып жеткізу мүмкін емес. А. Қабдиева оппозициялық партиялардың пайда болуы мен өсуіне ықпал етудегі демократияландырудың рөлін атап көрсетеді. Зерттеуші оппозициялық партия демократиялық мемлекеттерге тән белгілердің бірі болып табылатындықтан, мемлекеттегі демократиялық деңгейді арттырған сайын оппозиция тарапы да күшейеді деген тұжырым жасады [1, 91 б.]. Зерттеушінің бұл тұжырымына АҚШ, Германия сынды дамыған мемлекеттер дәлел бола алады.

Сайлау реформаларының Қазақстанның саяси алаңына айтарлықтай әсерін тигізді, өкілдіктің динамикасын айтарлықтай өзгертті және анағұрлым инклюзивті және бәсекеге қабілетті ортаны құруға көмектесті. Қазақстан парламентіндегі оппозициялық партиялардың траекториясын қалыптастыруда сайлау реформалары басты рөл атқарды.

Тарихқа көз жүгіртсек, Қазақстандағы сайлау жүйесі үстем билеуші партияны қолдап, оппозициялық партиялардың қатысуын шектейтіні үшін сынға ұшырады. Дегенмен, сайлау реформаларын жүзеге асыру саяси плюрализм мен өкілдікті арттыруға бағытталған өзгерістерді енгізу арқылы осы проблемаларды шешуге бағытталған. **Жалпы Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері Сайлау кодексіне және Конституцияға келесідей өзгерістер енгізілген:**

1. **1991-1995 жылдары:** Мажоритарлық және пропорционалды өкілдікті біріктіретін аралас сайлау жүйесі енгізілді.

2. **1995 жылы:** конституцияға түзетулер енгізіліп, Парламентте (Мәжіліс) екі жақты құрылым болды, бір мандатты депутаттар жүйесімен де, пропорционалды өкілдік жүйесімен де сайланды.

3. **2004-2007 жылдары:** 2004 жылы Қазақстан Парламенті толық пропорционалды өкілдік жүйесіне көшу туралы шешім қабылдады. Бұл ауысу 2007 жылғы парламент сайлауында аяқталды, онда барлық мандат партиялық тізім бойынша бөлінді.

4. **2011 жылы:** 2011 жылы Сайлау кодексінде саяси партиялардың парламентке өту межесі жалпы дауыстардың 5 пайызынан 7 пайызға дейін ұлғайтылды. Саяси партиялар кандидаттардың аты-жөнінің тізімдерін белгіленген тәртіппен ұсынуға міндетті болды және тізімдегі кандидаттардың реті кімнің сайланатынын анықтауда маңызды болды.

5. **2015 жылы:** Аймақтық бөліністерді жойып, бірыңғай ұлттық сайлау округі құрылды.

6. **2022 жылы:** Мәжіліс депутаттарының 70% – пропорционалды негізде және 30% – бір мандатты аумақтық сайлау округтері бойынша сайланды. Мәжіліске өтуге қойылатын шектік 7 пайыздан 5 пайызға дейін төмендетілді (ақпарат ҚР Парламентінің ресми сайтынан жинақталған).

Бұл өзгерістерді сараптай отырып соңғы енгізілген өзгерістердің ең бастапқы сайлау жүйесіндегі болған бір мандаттық сайлаудың қайта оралғанын көреміз. Ортаға жиырма жыл салып, бір мандаттық сайлаудың қайта қолға алынуы, бұл сайлау түрінің мемлекет үшін маңыздылығын көрсетеді.

Сайлау реформаларының ықпалының негізгі аспектілерінің бірі – Қазақстан Парламентіндегі оппозициялық партиялар өкілдігінің артуы. Бұл реформаларға дейін оппозициялық партиялар мандат алуға қиындықтарға тап болды, ал саяси алаң көбінесе бірпартиялық жүйемен сипатталды. 3. Мергенов атап өткен сайлау реформалары пропорционалды өкілдік және сайлау округтерінің шекараларын қайта сызу сияқты тетіктерді енгізіп, оппозициялық партияларға тең бәсекелестік жағдайын берді [2, 153 б.].

Реформалар парламенттегі саяси идеологиялар мен көзқарастардың әртараптануына да ықпал етті. Көптеген партияларға бәсекелестікке және мандаттарды жеңіп алуға мүмкіндік бере отырып, заң шығарушы орган сайлаушылардың әртүрлі пікірлері мен қалауларын көбірек көрсететін болды. Бұл ұлттың демократиялық құрылымын нығайтып қана қоймайды, сонымен қатар әртүрлі саяси мәселелер бойынша салауатты пікірталас пен пікірталасқа ықпал етеді.

Оның үстіне, сайлау реформаларының әсері оппозициялық партиялардың парламенттік өкілдігінен де асып түседі. Бұл саяси қатысу мен белсенділіктің артуына әкелді, өйткені оппозициялық партиялар қолдауды жұмылдыру және демократиялық үдеріске белсенді қатысу үшін жақсы жағдайда болды. Реформалар оппозициялық партиялардың қалыптасуы мен өсуіне ықпал ете отырып, анағұрлым белсенді саяси атмосфераны құруға ықпал етті.

Сайлау реформаларының адал бәсекелестікті қамтамасыз етудегі, сайлаудағы бұрмалаушылықтың алдын алудағы және ұзақ мерзімді саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудегі тиімділігі тұрақты бағалауды талап етеді. Алайда, соңғы нәтиже Қазақстандағы бәсекеге қабілетті және өкілді саяси жүйедегі оң өзгерістерді көрсетеді. Сайлау реформалары – оппозициялық партиялардың рөлін қалыптастырудағы және елдің жалпы демократиялық дамуына жәрдемдесетін маңызды қадам. Әрбір сайлау реформасынан кейін Байтақ, Respublica сияқты партиялардың пайда болуы демократиялық дамуға деген қадамның дәлелі бола алады.

Оппозициялық партиялардың рөлін бағалаудың ең маңызды аспектісі олардың заң шығару қызметіне қатысуын зерттеу болып табылады. А. Құрманов [3, 217] пен А. Қасымбекованың [4, 334 б.] зерттеулері оппозициялық партиялардың Қазақстан парламентіндегі заң шығару процестеріне қаншалықты үлес қосатынын көрсетеді. Зерттеушілер оппозициялық партиялардың заң шығару процестеріне қатысу деңгейін олардың Парламенттің барлық комитеттерінің құрамында болуынан және Мәжілістің басшылық құрамында болуынан көреміз деп тоқталды. Қазіргі таңда Ақжол партиясының мүшесі Дәния Еспаеваның Парламент төрағасының орынбасары қызметін атқаруы осы тұжырымдамаға негіз бола алады.

Оппозициялық партиялардың заң шығару үдерістеріне қатысуы олардың Қазақстан Парламентіндегі рөлі мен ықпалын бағалаудың ең маңызды аспектісі болып табылады. Оппозициялық партиялардың заңнамаға қалай қатысатынын түсіну олардың Қазақстандағы саясатты қалыптастыруға, заң шығаруға және жалпы демократиялық басқаруға ықпалын түсінуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты А. Құрманов мен А. Қасымбекованың зерттеулері оппозициялық партиялардың заң шығару үдерістеріне қатысуының көп қырлы сипатын ашады. **Мұнда біз олардың қатысуының негізгі аспектілерін қарастырамыз:**

– Оппозициялық партиялар парламенттік пікірталастар мен талқылауларға қатысуы ұсынылған заңнамаға қатысты әртүрлі көзқарастарды білдіруге мүмкіндік береді, саясат мәселелерін неғұрлым толық түсінуге ықпал етуі.

– Оппозициялық партиялардың парламенттік комитеттерге қатысуы комитеттер ұсынылған заңнаманы сараптауда, жобаларға түзетулер енгізуде және ұсынымдар жасауда үлес қосуы.

– Оппозициялық партиялар проблемаларды шешу, ережелерді жақсарту немесе түзету процесіне белсенді қатысу арқылы оппозициялық партиялар заңдардың соңғы формасына әсер етуі.

– Оппозициялық партиялар Заң шығару процестері арқылы олар бақылау тетіктеріне, ашықтықты қамтамасыз етуге және билікті ықтимал теріс пайдалануларға қарсы тұруы. Қатысудың бұл аспектісі күшті демократиялық жүйе үшін қажетті тежеу мен тепе-теңдікті құруға көмектеседі.

Бұл аспектілер бойынша еліміздегі партияларды саралап қарайтын болсақ, қандай партия болмасын билеуші партияға қарсы тұра алмайтынын айта аламыз. Себебі, билеуші партия атынан ұсынылған депутаттар саны әрдайым өзге партиялардан әлдеқайда басым. **Депутаттар санының өзгеру динамикасын келесі 1-ші кестеде бейнлеген:**

Кесте 1

2012		2016		2021		2022	
Билеуші партия	Өзге партия	Билеуші партия	Өзге партия	Билеуші партия	Өзге партия	Билеуші партия	Өзге партия
83	24	84	23	76	31	62	36

***Автордан:** Ақпарат ҚР Парламентінің ресми сайтынан жинақталған

Кестеде соңғы төрт шақырылымда билеуші партиядан сайланған депутаттардың саны өзге партиялардан сайланған депутаттардың санынан бірнеше есеге жоғары екенін көрсетеді. Екінші жағынан билеуші партия депутаттары санының азайып, ал өзге партия депутаттары санының ұлғайып келе жатырғанын байқауға болады. Бұл жоғарыда атап өткен сайлау реформалары нәтижесі деп айта аламыз.

Оң өзгерістерге қарамастан, тиімді қатысуды қамтамасыз етуде қиындықтар әлі де бар. Оппозициялық партиялар шектеулі ресурстар, шектеуші заңнама және ықтимал маргинализация сияқты кедергілерге тап болуы мүмкін. Осы мәселелерді анықтау және шешу үшін оппозициялық партиялар заңнамалық үдерістерде неғұрлым ықпалды рөл атқара алатын ортаны құру үшін үздіксіз зерттеулер қажет.

Оппозициялық партиялардың парламенттік комитеттерде белсенді қатысуы олардың саясатты қалыптастыруға ықпалын анықтаудың негізгі факторы болып табылады. Төменгі 2-ші кестеде билеуші партиялардан басқа партиялардан сайланған депутаттардың бір бөлігінің қандай комитеттер құрамына кіретіні көрсетілген.

№	Аты-жөні	Партиясы	Комитет
1.	Егізбаев Серік Рахметоллаұлы	Ауыл	Аграрлық мәселелер комитеті
2.	Дайрабаев Жигули Молдақалықұлы	Ауыл	Аграрлық мәселелер комитеті
3.	Сұңқар Ислам Еркінұлы	Қазақстан халық партиясы	Аграрлық мәселелер комитеті
4.	Магеррамов Магеррам Мамедович	Қазақстан халық партиясы	Заңнама және сот-құқықтық реформа комитеті
5.	Иса Қазыбек Жарылқасынұлы	Ақжол	Әлеуметтік-мәдени даму комитеті
6.	Перуашев Азат Тұрлыбекұлы	Ақжол	Экономикалық реформа және өңірлік даму комитеті
7.	Берденов Руслан Арысбекұлы	Respublica	Қаржы және бюджет комитеті
8.	Қожаназаров Айдарбек Асанұлы	Respublica	Аграрлық мәселелер комитеті
9.	Әуесбаев Нұрлан Сатыбалдыұлы	Жалпыұлттық Социал- Демократиялық	Әлеуметтік-мәдени даму комитеті
10.	Рақымжанов Асхат Нұрмағамбетұлы	Жалпыұлттық Социал- Демократиялық	Халықаралық істер, қорғаныс және қауіпсіздік комитеті

***Автордан:** Ақпарат ҚР Парламентінің ресми сайтынан жинақталған

Қазақстандағы оппозициялық партиялар олардың саяси аренада тиімді әрекет ету қабілетіне айтарлықтай әсер ететін көптеген қиындықтарға тап болады. Бұл мәселелерді түсіну демократияның жалпы ахуалын және оппозициялық партиялардың елді басқаруға қаншалықты үлес қоса алатынын бағалау үшін өте маңызды.

Құқықтық база оппозициялық партиялардың жұмыс істеуіне елеулі кедергілер тудыруы мүмкін. Шектеу заңдары олардың ұйымдастыру, саяси әрекеттерді жүргізу және қолдауды жұмылдыру мүмкіндіктерін шектей алады.

Оппозициялық партиялардың қатысуы мен ықпалының күшеюіне қарамастан, олар Қазақстанның саяси ландшафтындағы олардың

тиімділігін төмендететін көптеген қиындықтарға тап болады. М. Лаумулин зерттеулері заңнамалық шектеулерді оппозициялық партиялардың еркін және тиімді жұмыс істеуіне елеулі кедергілер ретінде анықтайды [5, 123 б.]. Бұл шектеулерді шешу неғұрлым ашық және демократиялық саяси ортаны қалыптастыру үшін өте маңызды. Мысалы, Халық Рухы партиясы 2008 жылы берген өтінішіне Әділет Министрлігінің жауап ала алмаған [6]. Себебі, заң бойынша Әділет министрлігіне өтінішті тексеру ұзақтығына шектеу қойылмаған. Әрине бұл бір ғана мысал, 2022 жылы өтініш берген Namys, Bizdin Tandai, «Алға, Қазақстан!», Respublica, «Байтак», Jer Qorgany осы 6 партияның екеуі ғана ресми тіркеуден өткен. Алайда, тіркеуден өткен партиялардың өзін Әділет министрлігі ресми жарияламағандықтан партия төрағаларынан көшірім сұраған [7].

Оппозициялық партиялар қоғамдық пікірді қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын негізгі БАҚ-қа тең қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін жиі күреседі. Г.Ж.Дадабаеваның зерттеуі БАҚ-қа қолжетімділіктің шектеулі болуы оппозициялық партиялардың саяси көрінуін қалай төмендететінін, олардың өз хабарламалары мен платформаларын кеңірек электоратқа жеткізуін қиындататынын көрсетеді [8, 236-237 б.б.]. Зерттеушінің бұл тұжырымдамасы өз кезегінде партиялардың басты мәселесі. Саяси партиялар БАҚ-ты қолдануға қолы жетпегендіктен көп жағдайда үгіт-насихат жүргізуден ақсайтындығын айтады. Жоғарыда атап өткен 6 партияның бірі Namys партиясы өтініш беру барысында мемлекеттік БАҚ-қа жарнама бере алмағандықтан қажетті қолдаушылар санын жинай алмаған [7].

Сайлау реформаларына қарамастан, оппозициялық партиялар әлі де сайлау процесінің тұтастығына қатысты қиындықтарға тап болады. Ресурстарға тең емес қолжетімділік, сайлаудағы ықтимал алаяқтық оппозициялық кандидаттар мен партиялардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер етіп, бірлескі емес ойын алаңын тудырады.

Оппозициялық партиялар билеуші партиямен салыстырғанда қаржылық ресурстардың тапшылығына жиі ұшырайды. Бұл қаржылық теңсіздік олардың тиімді саяси науқандарды жүргізуге, үлкен аудиторияға қол жеткізуіне және саяси қатысуды құру және қолдау үшін қажетті әрекеттерге қатысу қабілетіне кедергі келтіреді. Партия мүшелері неғұрлым аз болған сайын жиналатын ақша қоры да соншалықты аз болатыны белгілі. Сол себепті, билеуші партиядан өзге партиялардың сайлау алды үгіт-насихат кезінде халық алдына мемлекеттен қолдау ретінде бөлінген қаражаттың күшіне ғана сенуге мәжбүр.

Оппозициялық партияларға басқарушы партияға берілетін институционалдық қолдау мен ресурстар жетіспейді. Кадрлық қамтамасыз етудің, ғылыми-зерттеу әлеуетінің және әкімшілік

инфрақұрылымның жеткіліксіздігі олардың парламенттік қызметі мен сайлаушыларға қызмет көрсету тиімділігін төмендетеді. Сондықтан, қарапайым халық көзі үйреніп, құлағы естіп жүрген блеуші партияға ғана сенеді. Ал, өзге партиялардың бәсекелестік қабілеттері одан әрі төмендей береді.

Оппозиция мүшелері саяси қорқытуға, қудалауға немесе сот ісін жүргізуге ұшырау қауіпі бар. Бұл қорқыныш ахуалын тудырып, саяси көзқарастарды еркін білдіруге кедергі келтіреді. Мысалы, 2019 жылы қазан айында Жанболат Мамай Демократиялық партияның құрылғанын жариялады. Ал құрылтай съезін өткізбек болғанда, бастамашыл топтың көптеген мүшелері қамауға алынып, шабуылға ұшырады [6]. Оппозиция мүшелерінің құқықтары мен қауіпсіздігін қорғау нағыз демократиялық саяси ортаны құру үшін өте маңызды.

Парламенттегі, комитет құрылымдарындағы билік динамикасы және процедуралық кедергілер олардың саясатты қалыптастыру және басқаруға елеулі үлес қосу мүмкіндіктерін шектейді. Оған қоса оппозициялық партиялардағы болуы мүмкін ішкі алауыздықтар мен даулар олардың жалпы тиімділігін әлсіретеді. Фракцияшылдық, көшбасшылық күрес және идеологиялық келіспеушіліктер назар мен ресурстарды негізгі мақсатынан адастыруы мүмкін.

Бұл мәселелерді түсіну ғалымдардың, саясаткерлердің және азаматтық қоғамның тұрақты зерттеулері мен назарын талап етеді. Бұл мәселелерді шешу партияларға неғұрлым тең жағдай жасау, белсенді демократиялық мәдениетті дамыту және оппозициялық партиялардың Қазақстанды басқару мен дамытуда маңызды рөл атқара алуын қамтамасыз ету демократияны дамыту үшін өте маңызды.

Оппозициялық партиялар алдында тұрған міндеттерді шешу кешенді көзқарасты талап етеді. Г.Д. Шарипова Қазақстан Парламентіндегі оппозициялық партиялардың рөлі мен тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстарды ұсынады. Ғалым оппозициялық партиялардың әділ өкілдігін және саяси қатысуын арттыруды қамтамасыз ету үшін жалғасып жатқан сайлау реформаларының қажеттілігін атап көрсетеді. Сайлау кезінде кездесетін қаржылық қолдауға және БАҚ қызметтеріне тең қол жеткізу мәселелерін шешу арқылы Қазақстан оппозициялық партияларға саяси дискурста мазмұнды үлес қосуға мүмкіндік бере алады деп қорытындылайды [9, 83-87 б.б.].

Сонымен қатар, Г.Д. Шарипова оппозициялық партияларға негізгі БАҚ-қа тең қолжетімділікті қамтамасыз етуде БАҚ плюрализмін арттырудың маңыздылығын атап айтты. Тиісінше, әртүрлі және плюралистік медиа оппозициялық партиялардың дауыстарын күшейтіп, оларға өз хабарламаларын кеңірек аудиторияға жеткізуге және ақпараттандырылған сайлаушыларға қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, бұл мақалада Қазақстан Парламентіндегі оппозициялық партиялардың рөлі мен саяси сахнада алатын орны жан-жақты талданады. Олардың тарихы мен мүмкіндіктерін зерттей отырып, сол партиялардың Қазақстандағы дамып келе жатқан саяси ландшафтты терең түсінуге ықпалын тигізеді деп айтуға болады. Дегенмен еліміздегі оппозициялық партиялар әліде болса әлсіз.

Қолданыстағы әдебиеттерден алынған түсініктер елдегі демократиялық процестерді нығайту үшін үздіксіз зерттеулер мен реформалардың қажеттілігін көрсетеді. Құқықтық кедергілерді жою және оппозициялық партиялардың жұмыс істеуі үшін қолайлы жағдай жасау арқылы Қазақстан өзінің демократиялық негіздерін нығайта алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдиев А.М. Қазақстандағы демократияландыру және саяси партиялар//Орталық Азия зерттеулері журналы. – 2015. – №15 (1). – Б.78-96.

2. Мергенов З.К. Қазақстандағы сайлау реформалары және саяси партиялар//Вестник КазНУ. – 2018. – №23 (2). – Б.145-162.

3. Құрманов А.Ж. Opposition parties and legislative processes in Central Asia//Eurasian Journal of Politics. – 2017. – №5 (3). – Б.210-228.

4. Қасымбекова А.Б. Динамика парламентаризма в Казахстане: роль оппозиции//Евразийское сообщество: экономика, политика, культура. – 2019. – №12 (4). – Б.321-340.

5. Лаумулин М. Challenges facing political parties in Kazakhstan//Саясат Policy. – 2015. – №8 (2). – Б.112-130.

6. Как создать политическую партию в Казахстане? URL: <https://masa.media/ru/site/kak-sozdat-politicheskuyu-partiyu-v-kazakhstane> (Өтініш берілген күні: 01.02.2024).

7. Новые партии в Казахстане: кто заявлял о регистрации и что из этого вышло. URL: <https://masa.media/ru/site/novye-partii-v-kazakhstane-kto-zayavlyal-o-registratsii-i-chto-iz-etogo-vyshlo> (Өтініш берілген күні: 29.01.2024).

8. Дадабаева Г.Ж. Ограничения СМИ и политическая оппозиция в Центральной Азии//Журнал международных коммуникаций – 2021 – №15. – Б.234-248.

9. Шарипова Г.Д. Қазақстандағы партиялардың құқықтық негіздері//Демократия және басқару журналы. – 2022.– №9 (1). – Б.76-94